

УРБАНІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Фицик Лариса Анатоліївна,

*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри всесвітньої історії
та методик навчання*

*Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини*

larysa_fytsyk@ukr.net

orcid.org/0000-0001-5953-2018

Мета. Стаття присвячена аналізу урбанізаційних процесів, які відбувалися на українських землях у складі Російської імперії у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. Особлива увага зосереджена на індустріалізації як головному факторі містоутворення та демографічних змін.

Методи. Методологія дослідження спирається на принципи історизму, системності, науковості, об'єктивності, міждисциплінарності. Використано як загальнонаукові методи (аналізу, синтезу), так і загальноісторичні (історіографічного аналізу, історико-генетичний, порівняльно-історичний, історико-системний). З міждисциплінарних методів знайшли застосування статистичний та математичні (табличний та аналіз рядів динаміки).

Результати. Результати проведеного дослідження дозволили дійти висновку, що урбанізаційні процеси були логічним підсумком соціально-економічного розвитку території Наддніпрянської України у кінці ХІХ – на початку ХХ ст., який свідчив про фундаментальні процеси, які відбувалися у соціальній структурі населення. Виявлено, що на їх перебіг у часі і просторі впливали різноманітні економічні, демографічні та соціальні фактори. Акцентована увага на тому, що за темпами їх перебігу Наддніпрянська Україна значно відставала від провідних держав: у той час як країни Західної Європи знаходилися на вторинній та третинній стадії урбанізаційного процесу, вона перебувала лише на первинній. Проаналізовано економічні та соціальні аспекти індустріальної модернізації. Встановлено, що найвищий рівень урбанізації простежувався у південних губерніях, які, окрім того, мали й найвищі показники міграційного потенціалу, необхідного для розвитку урбанізаційних процесів.

Висновки. За підсумками проведеного дослідження можна зробити висновки, що урбанізація на території підросійської України не була рівномірною, мала незакінчений, однобічний характер, що було підсумком її формування як побічного продукту індустріалізації. Встановлено, що ступінь розвитку тенденцій урбанізації був недостатнім, щоб констатувати про серйозні успіхи урбанізаційного процесу. Подальші дослідження історії урбанізаційних процесів на українських землях у складі Російської імперії зазначеного періоду мають величезні перспективи. Це стосується насамперед не лише кількісних, але й насамперед якісних показників урбанізації, зокрема таких як національний склад міських жителів, соціальна мобільність міського населення, урбаністична культура та якість міського середовища.

Ключові слова: підросійська Україна, губернії, міста, міське населення, індустріалізація, міграція, демографічний процес.

URBANIZATION PROCESSES ON UKRAINIAN LANDS AS PART OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE LATE 19TH AND EARLY 20TH CENTURY

Fytsyk Larysa Anatoliivna,

*Candidate of Historic Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of World History
and Teaching Methods*

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University

Larysa_fytsyk@ukr.net

orcid.org/0000-0001-5953-2018

Purpose. The article is devoted to the analysis of urbanization processes that took place on Ukrainian lands as part of the Russian Empire at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries. Particular attention is focused on industrialization as the main factor of city formation and demographic changes.

Methods. The research methodology is based on the principles of historicism, systematicity, scientificity, objectivity and interdisciplinarity. Both general scientific methods (analysis, synthesis) and historical ones (historiographical and comparative historical analysis, historical-genetic, historical-systemic) were used. Among the interdisciplinary methods, statistical and mathematical methods (tabular and time series-analysis) have found application.

Results. The results of the study made it possible to conclude that the urbanization processes were a logical outcome of the socio-economic development of the territory of Dnipro Ukraine in the late 19th and early 20th centuries, which testified to the fundamental processes that took place in the social structure of the population. It was revealed that their course in time and space was influenced by various economic, demographic and social factors. Emphasis is placed on the fact that in terms of the pace of urbanization, Dnipro Ukraine lagged far behind the leading states: while the countries of Western Europe were at the secondary and tertiary stages of the urbanization process, it was only at the primary one. Economic and social aspects of industrial modernization were analyzed. The highest level of urbanization was observed in the southern provinces, which, in addition, had the highest indicators of the migration potential necessary for the development of urbanization processes.

Conclusions. On the basis of the study, it can be concluded that urbanization in the territory of Ukraine controlled by Russia was not uniform, had an unfinished, one-sided character, which was the result of its formation as a by-product of industrialization. It was established that the degree of development of urbanization trends was insufficient to state the serious successes of the urbanization process. Further research into the history of urbanization processes on Ukrainian lands within the Russian Empire of the specified period has great prospects. This concerns, first of all, not only quantitative, but also qualitative indicators of urbanization, in particular, such as the ethnic composition of urban residents, social mobility of the urban population, urban culture, and the quality of the urban environment.

Key words: Ukraine controlled by Russia, provinces, cities, urban population, industrialization, migration, demographic process.

1. Вступ

Однією з визначальних показників розвитку України як європейської держави є її достатньо високий рівень урбанізації. Урбанізаційний перехід, який відбувся на українських землях ще за часів Радянської влади, став логічним результатом попередніх етапів урбанізаційного процесу. І хоча з моменту урбанізаційного переходу наша держава зазнала багато кардинальних соціально-економічних та демографічних змін, урбанізація так і залишилася однією із домінант її розвитку.

За таких умов неабиякої актуальності набуває звернення до минулих етапів світового урбанізаційного процесу, під час яких формувалися витоки домінування міського способу життя у сучасній державі, зокрема до специфіки та проявів перебігу його першого етапу на території підросійської України. Без цього аналізу неможливо зрозуміти проблеми та особливості української урбанізації, та дати відповідь на запитання, чи відповідав її рівень динаміці світових урбанізаційних процесів на зламі XIX–XX ст.

Новизна дослідження полягає у систематизованому аналізі категоріального апарату, пов'язаного з поняттям урбанізації, який використовується з метою з'ясування особливостей перебігу урбанізаційних процесів на теренах підросійської України, а також для аналізу їх динаміки та потенціалу. Запропоноване уточнене визначення категорії «урбанізаційний процес». Показано динаміку урбанізації в Україні у порівнянні з аналогічними процесами, які відбувалися у західноєвропейських країнах. З'ясовано об'єктивні фактори, які впливали на рівень урбанізації та урбанізаційного процесу загалом. Акцентовано увагу на кількісних та якісних складниках урбанізаційного процесу у його українському варіанті.

Мета наукового дослідження полягає в аналізі особливостей та факторів процесу урбанізації на українських землях у складі Російської імперії

у кінці XIX – на початку XX ст. та його динаміки у контексті світового урбанізаційного процесу.

Методи дослідження. Методологія дослідження спирається на принципи історизму, системності, науковості, міждисциплінарності. Використано загальноісторичні методи (історіографічного аналізу, історико-генетичний, порівняльно-історичний) та міждисциплінарні: статистичний, математичні (табличний, аналіз рядів динаміки).

2. Урбанізаційний процес як демографічна категорія

До ключових суспільно-політичних змін, які відбувалися у Російській імперії на зламі XIX–XX ст., безумовно, можна віднести і демографічні трансформації. Урбанізаційні процеси як наслідок модернізаційних перетворень у Російській імперії останньої третини XIX століття, призвели до початку переходу її соціуму від сільського до міського співтовариства, зростання чисельності міст.

Урбанізація – універсальна категорія, яка застосовується для визначення утворення, розвитку і функціонування міст, їх розповсюдження в історичному часі і просторі, а стосовно до останніх двох-трьох століть – все частіше для характеристики зростання ролі міст у суспільстві. Саме поняття урбанізації останнім часом помітно трансформувалося: воно пов'язується не тільки, і не стільки зі зростанням розмірів, чисельності міст, збільшенням кількості зосередженого у них населення, стільки із формуванням та поширенням міського способу життя.

Найбільш точним, на нашу думку, є визначення урбанізації як «історичного процесу підвищення ролі міст у розвитку суспільства, що охоплює зміни у розміщенні продуктивних сил, насамперед у розселенні населення, його соціально-професійній, демографічній структурі, способі життя та культурі» (Трешников, 1988: 317). Відтак

вивчення її особливостей неможливе без аналізу категорії «урбанізаційного процесу», яка є значно ширшою за поняття урбанізації.

«Урбанізаційних процес слід розуміти як прояв певного, історично обмеженого етапу територіальної організації суспільства, основними ознаками якого виступають: переважання доцентрової тенденції у розміщенні виробництва і розселення людей, що призводить до концентрації економічного і соціального життя у великих містах – агломераціях...» (Тихеева, 2003: 44).

Російський історик О. Сенявський, відомий фахівець із соціальної історії та історичної урбаністики, ґрунтовно дослідивши процеси урбанізації у Росії та її ролі в історичному процесі, дав власне визначення урбанізаційного процесу як певного «...динамізму та історичної спадковості міського освоєння простору в межах одного соціуму або території протягом тривалого часу» (Сенявський, 2019: 135).

Спираючись на дослідження демографів та істориків-урбаністів, можна дати більш точне визначення поняття урбанізаційного процесу як складової частини історичного процесу та сукупності множинних складних і різнопланових процесів, які супроводжуються підвищенням ролі міст на регіональному, національному та глобальному рівні.

Як відомо, світовий урбанізаційний процес проходив у 3 етапи: перший охоплював останню третину XVIII – кінець XIX ст., другий – першу половину XX ст., а третій – другу половину XX – початок XXI століття (Олійник, Степаненко, 2000: 187–188). Стосовно урбанізації в Росії відомий дослідник соціальної історії Б. Мионов виділяє такі стадії урбанізаційного процесу:

1) до XVII ст. – коли ще не спостерігалася принципова різниця між міськими та сільськими населеними пунктами;

2) XVII – середина XIX ст. – початковий етап урбанізації, за якого поглиблювалися відмінності між містом та селом та створювалися передумови для трансформації міського середовища;

3) друга половина XIX – початок XX ст. – «стадія інтеграції», за якої урбанізація безпосередньо почала впливати на сільську місцевість, транслюючи міські стандарти та норми життя (Город, 2001: 111). Другу та третю стадію урбанізаційного процесу російський історик відносить уже безпосередньо до урбанізації.

Складовою та підсумком урбанізаційного процесу є поняття «урбанізаційного переходу». За влучним визначенням О. Сенявського, урбанізаційний перехід – це свого роду історичний транзит від переважно аграрного і сільського суспільства до індустріально-міського (Сенявський, 2003: 136). Його вирішальна фаза на теренах України відбулася у 60–70-х рр. XX століття.

Однак безпосереднім поштовхом, що спричинив справжній бум у містобудуванні та прискоренні темпів урбанізації в Україні, стала друга науково-технічна революція в Російській імперії, яка розпочалася на зламі XIX–XX століть саме на теренах українських губерній.

3. Динаміка процесів урбанізації в українських губерніях

Процеси урбанізації на території підросійської України були безпосереднім проявом західноєвропейських тенденцій урбанізаційного процесу, хоча й мали певні особливості. Розпочалися вони, як і в країнах Західної Європи, у XIX ст. та значно прискорилися саме після скасування кріпосного права у 1861 р. та завершення промислового перевороту. Однак у післяреформену добу міські жителі склали ще незначну частку всього населення Російської імперії і до початку XX ст. країна значно відставала від провідних країн світу за всіма основними показниками урбанізації. Так, її коефіцієнт у більшості російських губерній за даними Всеросійського перепису 1897 р. становив лише 12,9%, а у передвоєнному 1913 р. – 15,27% (Рашин, 1956: 99). Це були мізерні показники порівняно із західно-європейськими.

За результатами Першого Всеросійського перепису населення 1897 р., коефіцієнти урбанізації були низькими і в українських губерніях. Щодо рівня урбанізації на регіональному рівні, дослідниця Т. Водотика називає такі узагальнені показники: Правобережжя – 9,56%, Лівобережжя – 11,18%, Південь – 17,76%. (Водотика, 2013: 128).

Найвища питома вага міського населення була у Херсонській, Харківській, Київській та Катеринославській губерніях, що пояснювалося їх достатньо високим рівнем соціально-економічного розвитку у пореформений період. Однак варто зазначити, що навіть найвищі показники частки міських жителів у загальній чисельності населення на теренах підросійській України у зазначений період свідчать про початковий етап процесу урбанізації, так звану її первинну фазу, для якої характерна частка урбанізації населення до 25%.

Незважаючи на те, що процеси урбанізації на українських землях проходили більш динамічно за середньостатистичні показники по імперії (у 1897 р. міськими жителями були 16% населення (Портнова, 2012), вони аж ніяк не кореспондувалися із рівнем урбанізації у Європі (у Великобританії, для порівняння, міське населення в останній третині XIX ст. складало 75%, у Франції – 37,4%, в Німеччині – 48,5%) (Вебер, 1903: 47, 65, 79).

Для розуміння суті та особливостей перебігу урбанізаційних процесів найважливішим є аналіз динаміки зростання кількості міст та чисельності їх мешканців. Показник чисельності міського населення у Росії мав тенденцію до зростання, проте

був ще недостатньо високим. Так, якщо у 60-ті рр. ХІХ ст. лише 4 міста Росії мали чисельність жителів вище 100 тис. осіб (Санкт-Петербург, Москва, Варшава і Одеса), то у 1897 р. таких міст було вже 19 (Первая. Население, 1897: 10:36). а до 1913 р., – за підрахунками А. Рашина, – їх чисельність досягла вже близько 30 (Рашин, 1956: 99).

Більш наочно динаміку зростання чисельності населення у найбільших містах імперії після-реформеного періоду можна побачити за даними енциклопедії Ф.А. Брокгауза та І.А. Єфрона (Брокгауз, Ефрон, 1991: 81–83), які базуються на результатах Першого Всеросійського перепису населення 1897 р. Так, у переліку 14 найбільших міст Російської імперії чільне місце посідають українські міста Одеса, Київ і Харків, які потрапили в десятку найбільших міст. Позитивною була і динаміка урбанізаційних процесів: чисельність жителів Одеси з дореформеного 1960 р. до 1897 р. зросла у 3,4 рази, Харкова – у 3,5 рази, Києва – у 3,6 рази, а Катеринослава – у 6 разів!

За темпами зростання населення Катеринослав займав друге місце в Російській імперії після польського Лодзя, у якому чисельність жителів у зазначений період зросла майже вдесятеро. У загальноросійському переліку місто за чисельністю населення у 1897 р. посіло 14 місце, а в Україні займало четверте – після Одеси, Києва та Харкова. На початку ХХ століття чисельність жителів Катеринослава продовжувала демонструвати позитивну динаміку – на 1910 р. вона складала вже 195777 осіб, у 1917 – 216810. За даними В. Лазебника, у 1912 р. місто вже входило до числа 33 міст Російської імперії, населення яких нараховувало більше 100 тис. жителів (Лазебник, 2001: 8). За даними Я. Верменич, до лютого 1917 р. населення Харкова подвоїлося та досягло показника 372 тис. осіб (Верменич, 2011: 195).

Загалом, можна констатувати, що в українських губерніях урбанізаційні процеси проходили достатньо жваво та демонстрували потенційні можливості для подальшого перебігу.

4. Індустріалізація як головний фактор містоутворення та демографічних змін

Важливим фактором, який сприяв посиленню урбанізації на українських землях під егідою Російської імперії, було створення нових підприємств та індустріалізація. На нашу думку, початкова стадія урбанізаційного переходу в Росії розпочалася у дореволюційний період та була безпосередньо пов'язана саме з її успіхами. Економічні аспекти індустріалізації, які проявилися у зміні структури господарства на зламі ХІХ ст, визначали і своєрідність урбанізаційних процесів, які розпочалися в імперії саме з території України.

Особливістю індустріалізації в Україні був її запізнілий початок, переважаючий розвиток галузей важкої промисловості та високий рівень

концентрації виробництва та робочої сили. Найбільшого рівня концентрація виробництва досягла у таких промислових центрах України, як Луганськ, Харків, Миколаїв, Юзівка, Одеса, Катеринослав (Романюк, 2008: 204).

Щодо губернських міст, то прискорені темпи зростання населення, насамперед завдяки розвитку металургійної промисловості, на початку 80-х рр. демонстрував Катеринослав, який зі своїми околицями набув статус державного значення. Перетворення цього колись провінційного містечка у потужний промисловий осередок та центр зосередження всієї гірничодобувної промисловості Півдня України було пов'язане з розробкою покладів руди Криворізького басейну та вугільних шахт Донбасу. Динаміка його розвитку була типовою для міст з переважаючим значенням промисловості у структурі господарства – її визначальними факторами стали міграція населення з сільських населених пунктів та розвиток великих промислових підприємств. Про темпи розвитку промисловості у місті свідчать такі показники: у 1880 р. тут нараховувалося 49 фабрик і заводів з обсягом виробництва у 1,5 млн. крб. та чисельністю робітників у кількості 572 осіб; у 1903 р. їх чисельність зросла до 10649 осіб, а сумарний обсяг виробництва складав 21,5 млн. крб. (Портнова, 2012).

Важка промисловість стала визначальним фактором урбанізації на теренах Наддніпрянської України, і саме завдяки їй виникали та бурхливо розвивалися молоді міста. Зазначимо, що процеси зростання чисельності населення та індустріалізація були взаємозпов'язаними: індустріалізація спонукала до припливу сільського населення до міст, а наявність вільної робочої сили, натомість, створювала сприятливі умови для розвитку підприємств. Загалом, процеси урбанізації стали побічним продуктом індустріалізації.

Зазначимо, що на теренах українських губерній, де, власне, і розпочався промисловий переворот в Росії, процеси індустріалізації проходили досить динамічно та мали визначальний вплив на урбанізацію, у той час як на імперському рівні її вплив у цілому був незначним. Серед основних аргументів на користь цієї тези дослідники називають виникнення та активне зростання індустріальних міських поселень навколо великих промислових підприємств (Єнакієво, Краматорськ, Дружківка, Алчевськ, Лисичанськ та ін), які в подальшому визначали соціально-економічний розвиток не лише Донбасу, але й Російської імперії загалом (Вологодцев, 1930: 114; Довжук, 2009: 355). Слід підкреслити, що саме завдяки індустріалізації було створене економічне підґрунтя для їх подальшого перетворення у міста.

Найбільш динамічно процеси урбанізації проходили у південних губерніях. Згідно

з підрахунками В. Константінової, найбільша концентрація промислових підприємств не лише на українських теренах, але й у імперії загалом спостерігалася у містах Південної України. (Константінова, 2010: 253). І. Довжук, зокрема, зазначає, що на зламі століть Донецький басейн характеризувався більш високим порівняно із загальноімперським рівнем концентрації виробництва, що безпосередньо впливало на рівень урбанізації (Довжук, 2009: 358).

Саме індустріалізація давала імпульс для міцного урбанізаційного зростання як на Катеринославщині, так і в інших губерніях України. У цьому контексті важливою є теза дослідниці П. Герлігі, що «...в Україні, як і в усьому світі, індустріалізація зробила величезний внесок у виникнення «перших, справді великих, справді модерних міст» (Herlihy, 1881: 153).

Разом із тим категорії «зростання міського населення» та «урбанізація» у демографії не є тотожними. Урбанізаційні процеси характеризуються не лише зростанням міст та збільшенням чисельності зосереджених у них жителів, але й, насамперед, формуванням та поширенням міського способу життя, змінами демографічної та соціально-професійної структури населення. У цьому контексті урбанізація виступає своєрідним інтегратором різнорідних впливів усіх цих змін, формуючи, у кінцевому результаті, нову людину, її спосіб життя, світогляд, характерний саме для представника міського соціуму. Погоджуємося з думкою Т. Портнової, що «ступінь урбанізації суспільства характеризує його якісний стан і становить «людський чинник модернізації» (Портнова, 2012). З огляду на цей незаперечний факт багатьом українським містам слід було ґрунтовно підготуватися до створення нового соціокультурного середовища, урізноманітнити та розширити його, розвинути ринкову інфраструктуру, поліпшити якість міського простору, рівень життя своїх мешканців.

Економічні аспекти індустріальної модернізації та процеси урбанізації стали важливим джерелом демографічних змін, які, у свою чергу, значно прискорювалися міграційними процесами. Безумовним лідером міграційного резерву стали українські губернії Півдня. Саме за рахунок міграцій останньої третини XIX ст., за результатами перепису 1897 р. корінні жителі становили 64% наявного населення міст Таврійської губернії (Первая. Таврическая, 1904: 42–43), 53% – Херсонської (Первая. Херсонская: 36–38), та 48%

Катеринославської губернії (Первая. Катеринославская: 38–39). Вказані статистичні дані свідчать про те, що південноукраїнські губернії потенційно мали досить високий рівень міграції, що є необхідним якісним показником для розвитку урбанізаційних процесів. Населення інших губерній Наддніпрянської України відзначалося значно нижчою мобільністю,

Окрім економіко-демографічної складової, урбанізація складалася також із соціальної складової, пов'язаної з соціокультурними змінами та поширенням міського способу життя. Вона характеризувалася формуванням нової системи соціокультурних відносин, які відрізнялися від традиційних. Однак зміни у соціальній сфері тогочасного українського міста проходили повільно та мали неоднозначний характер. Притік у міста величезного потоку населення із сільської місцевості викликав формування значного прошарку маргінального населення, яке впливало на загальну якість демографічного потенціалу.

5. Висновки

Підбиваючи підсумки, можна зазначити, що урбанізаційні процеси були логічним підсумком соціально-економічного розвитку території Наддніпрянської України на зламі XIX–XX ст., який свідчив про фундаменальні процеси, які відбувалися у соціальній структурі населення. За темпами їх перебігу Наддніпрянська Україна значно відставала від провідних держав: у той час як країни Західної Європи знаходилися на вторинній та третинній стадії урбанізаційного процесу, вона перебувала лише на первинній.

Урбанізація на території підросійської України не була рівномірною, мала незакінчений, односторонній характер, що було підсумком її формування як побічного продукту індустріалізації. Найвищий рівень урбанізації простежувався у південних губерніях, які, окрім того, мали й найвищі показники міграційного потенціалу, необхідного для розвитку урбанізаційних процесів. Загалом, ступінь розвитку тенденцій урбанізації був недостатнім, щоб констатувати серйозні успіхи урбанізаційного процесу.

Подальші дослідження історії урбанізаційних процесів на українських землях у складі Російської імперії зазначеного періоду мають величезні перспективи. Це стосується насамперед не лише кількісних, але й якісних показників урбанізації, зокрема таких як національний склад, соціальна мобільність міського населення, урбаністична культура та якість міського середовища.

Література:

1. Herlihy P. Ukrainian Cities in the Nineteenth Century. *Rethinking Ukrainian History* / Ed. by Rudnytsky Ivan L. Edmonton: The Canadian Institute of Ukrainian Studies. The University of Alberta, 1881. 300 p.
2. Брокгауз Ф.А. Ефрон И.А. Россия: Энциклопедический словарь. Ленинград: Лениздат, 1991. 933 с.

3. Вебер А.Ф. Рост городов в 19-м столетии / Пер. с англ. А. Н. Котельникова. Санкт-Петербург : Издание Е. Д. Кусковой, 1903. 464 с.
4. Верменич Я.В. Исторична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення. Київ : Інститут історії України НАН України, 2011. 306 с.
5. Вологодцев И.К. Особенности развития городов Украины. Харьков, 1930.
6. Водотика Т.С. Міграційні й модернізаційні процеси в містах Наддніпрянської України за даними Першого загального перепису Російської імперії 1897 р. *Український історичний журнал*. 2013. № 5. С. 124–142.
7. Географический энциклопедический словарь. Понятия и термины / под ред. А.Ф. Трешникова. Москва : Советская энциклопедия, 1988. 432 с.
8. Город и деревня в Европейской России. Сто лет перемен. Памяти Вениамина Петровича Семенова-Тян-Шанского. Монографический сборник / под ред. Т. Нефедова, П. Полян. Москва : ОГИ, 2001. 558 с.
9. Довжук І.В. Індустріальний Донбас в історії розвитку економіки Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.) : монографія. Луганськ : вид-во СНУ ім. В. Даля, 2009. 364 с.
10. Константінова В.М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роки). Запоріжжя : АА Тандем, 2010. 596 с.
11. Лазебник В. Население города Катеринослава (1776–1917 гг.). *Грані*. 2001. № 2. С. 8–9.
12. Олійник Я.Б. Степаненко А.В. Вступ до соціальної географії. Київ : Знання, 2000. 204 с.
13. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года / под ред. Н.А. Тройницкого. Санкт-Петербург : Изд. Центр. Стат. комитета М-ва вн. дел, 1897, Вып. 2: Население городов, 42 с.
14. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. 13. Екатеринославская губерния / под ред. Н.А. Тройницкого. Санкт-Петербург : Изд. Центр. Стат. комитета М-ва вн. дел. Санкт-Петербург, 1904. 233 с.
15. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. 41. Таврическая губерния / под ред. Н.А. Тройницкого. Санкт-Петербург : Изд. Центр. Стат. комитета М-ва вн. дел. Санкт-Петербург, 1904. 341 с.
16. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. 47. Херсонская губерния / под ред. Н.А. Тройницкого. Санкт-Петербург : Изд. Центр. Стат. комитета М-ва вн. дел., 1904. 319 с.
17. Портнова Т. Еволюція міського середовища Катеринослава кінця XIX – початку XX ст. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/144-tetiana-portnova-evolyutsiya-miskohoseredovuyshcha-katerynoslava-kintsya-khikh-pochatku-khkh-st> (дата звернення: 20. 02. 2012).
18. Портнова Т. Українські міста Російської імперії середини XIX – початку XX століть в світлі модернізаційної теорії. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/242-tetiana-portnova-ukrainski-mista-rosiiskoi-imperii-seredyny-khikh-pochatku-khkh-stolit-v-svitli-modernizatsiinoi-teorii> (дата звернення: 30. 03. 2012).
19. Рашин А.Г. Население России за 100 лет (1811–1913). Статистические очерки. Москва : Госиздат, 1956. 352 с.
20. Романюк Н.Й. Основні тенденції розвитку підприємництва у промисловості України (друга половина XIX – початок XX століття). *Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. 2008. № 11(129). С. 200–207.
21. Сенявский А.С. Экономические основы российского урбанизационного процесса: теоретический анализ (структурные и институциональные аспекты). *ВТЭ*. 2019. № 1. С. 133–146.
22. Сенявский А.С. Урбанизация в России в XX веке: роль в историческом процессе. Москва : Наука, 2003. 258 с.
23. Сенявский А.С. Урбанизационный переход России в XX веке как составляющая модернизационного процесса: условия, реализация, результаты. *Россия на рубеже XXI века: Оглядываясь на век минувший*. Москва : Наука, 2000. С. 216–237.
24. Тыхеева Ю.Ц. Человек в городском пространстве (Философско-антропологические основания урбано-логии) : дис. ... д-ра филос. наук : 09.00.13. Санкт-Петербург, 2003. 335 с.

References:

1. Herlihy P. (1881). *Ukrainian Cities in the Nineteenth Century. Rethinking Ukrainian History* / Ed. by Rudnytsky Ivan L. Edmonton: The Canadian Institute of Ukrainian Studies. The University of Alberta, 300 p. [in English]
2. Brokhauz F. A. Efron Y. A. (1991). *Rossyia: Entsiklopedycheskyi slovar*. [Russia: Encyclopedic Dictionary]. Leningrad: Lenydat. 933 p. [in Russian]
3. Veber A. F. *Rost horodov v 19-m stoletyy*. (1903). [Urban growth in the 19th century]. Per. s anhl. A. N. Kotelnikova. Sankt-Peterburh: Yzdanye E. D. Kuskovoi. 464 p. [in Russian]

4. Vermenych Ya. V. (2011). Istorychna urbanistyka v Ukraini: teoriia mistoznavstva i metodyka litochyslennia. [Historical urbanism in Ukraine: the theory of urban studies and the method of chronology]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 306 p. [in Ukrainian]
5. Volohodtsev Y. K. (1930). Osobennosty razvityia horodov Ukrainy [Features of the development of Ukrainian cities]. Kharkov. [in Russian]
6. Vodotyka T. S. (2013). Migrantsiini y modernizatsiini protsesy v mistakh Naddnyprianskoi Ukrainy za danymy Pershoho zahalnoho perepysu Rosiiskoi imperii 1897 h. [Migration and modernization processes in the cities of Trans-Dnieper Ukraine according to the data of the First General Census of the Russian Empire in 1897]. Ukrainyskyi istorychnyi zhurnal. №5. pp. 124–142. [in Ukrainian]
7. Heohrafycheskyi entsyklopedycheskyi slovar. Poniatiia y termyny [Geographic encyclopedic dictionary. Concepts and terms] /pod red. A. F.Treshnykova. Moskva: Sovetskaia entsyklopedyia, 1988. 432 p. [in Russian]
8. Horod y derevnia v Evropeiskoi Rossyy. Sto let peremen. (2001). Pamiaty Veniamana Petrovycha Semenova-Tian-Shanskoho. [City and village in European Russia. One hundred years of change. In memory of Veniamin Petrovich Semenov-Tyan-Shansky] / Monohrafycheskyi sbornyk /pod red. T. Nefedova, P. Polian. Moskva: OBY, 2001. 558 p. [in Russian]
9. Dovzhuk I. V. (2009). Industrialnyi Donbas v istorii rozvytku ekonomiky Naddnyprianskoi Ukrainy (druga polovyna XIX – pochatok XX st.): monohrafiia. [Industrial Donbas in the history of the development of the economy of Dnieper Ukraine (second half of the 19th – beginning of the 20th century): monograph]. Luhansk: vyd-vo SNU im. V. Dalia, 364 p. [in Ukrainian]
10. Konstantinova V. M. (2010). Urbanizatsiia: pivdenoukraiynskyi vymir (1861–1904 roky). [Urbanization: South Ukrainian dimension (1861-1904)]. Zaporizhzhia: AA Tandem, 596 p. [in Ukrainian]
11. Lazebnyk V. (2001). Naselenye horoda Katerynoslava (1776-1917 hh.). Hrany. №2, pp. 8–9. [in Russian]
12. Oliinyk Ya. B. Stepanenko A. V. (2000). Vstup do sotsialnoi heohrafii.[Introduction to social geography]. Kyiv: Znannia, 204 p. [in Ukrainian]
13. Pervaia vseobshchaia perepys naselenyia Rosyiskoi ympery 1897 hoda. (1897) [The first general census of the population of the Russian Empire in 1897] / pod red. N. A. Troinytskoho. Sankt-Peterburh: Yzd. Tsentr. Stat. komyteta M-va vn. del, Vyp. 2: Naselenye horodov, 42 p. [in Russian]
14. Pervaia vseobshchaia perepys naselenyia Rosyiskoi ympery 1897 h. (1904). T.13. Ekaterynoslavskaia hubernyia. [The first general census of the population of the Russian Empire in 1897. T.13. Yekaterinoslav Governorate] / pod red. N. A. Troinytskoho. Sankt-Peterburh: Yzd. Tsentr. Stat. komyteta M-va vn. del. SPb, 233 p. [in Russian]
15. Pervaia vseobshchaia perepys naselenyia Rosyiskoi ympery 1897 h. (1904). T. 41. Tavrycheskaia hubernyia [The first general census of the population of the Russian Empire in 1897. T. 41. Tauride province] / pod red. N. A. Troinytskoho. Sankt-Peterburh: Yzd. Tsentr. Stat. komyteta M-va vn. del. SPb, 341 p. [in Russian]
16. Pervaia vseobshchaia perepys naselenyia Rosyiskoi ympery 1897 h. (1904) T. 47. Khersonskaia hubernyia. [The first general census of the population of the Russian Empire in 1897. T. 47. Kherson province] / pod red. N. A. Troinytskoho. Sankt-Peterburh: Yzd. Tsentr. Stat. komyteta M-va vn. del. SPb, 319 p. [in Russian]
17. Portnova T. (2020). Evoliutsiia miskoho seredovyshcha Katerynoslava kintsia XIX pochatku XX st. [The evolution of the urban environment of Katerynoslav at the end of the 19th and the beginning of the 20th century]. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/144-tetiana-portnova-evolyutsiyamiskoho-seredovyshcha-katerynoslava-kintsya-khikh-pochatku-khkh-st> (data zvernennia: 20.02.2012). [in Ukrainian]
18. Portnova T. (2012) Ukrainski mista Rosiiskoi imperii seredyny KhIKh – pochatku XX stolit v svitli modernizatsatsiinoi teori. [Ukrainian cities of the Russian Empire in the middle of the 19 th and early 20 th centuries in the light of modernization theory].URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/242-tetiana-portnova-ukrainski-mista-rosiiskoi-imperii-seredyny-khikh-pochatku-khkh-stolit-v-svitli-modernizatsiinoi-teorii> (data zvernennia: 30.03.2012). [in Ukrainian]
19. Rashyn A. H. (1956). Naselenye Rossyy za 100 let (1811–1913). [Population of Russia for 100 years] (1811–1913). Statystycheskye ocherky. Moskva: Hosyzdat, 352 p. [in Russian]
20. Romaniuk N. Y. (2008). Osnovni tendentsii rozvytku pldpriemnytstva u promyslovosti Ukrainy (druga polovyna XIX – pochatok XX stolittia. [The main trends in the development of entrepreneurship in the industry of Ukraine (the second half of the 19th – the beginning of the 20th century)]. Visnyk Skhidnoukraiynskoho natsionalnoho universytetu imeni Volodymyra Dalia. 2008. № 11 (129). pp. 200–207. [in Ukrainian]. [in Russian]
21. Seniavskiy A. S. (2019). Ekonomycheskye osnovy rosyiskoho urbanyzatsyonnoho protsesa: teoretycheskyi analiz (strukturnye y ynstytutsionalnye aspekty. [Economic foundations of the Russian urbanization process: theoretical analysis (structural and institutional aspects)]. VTE. № 1. pp. 133–146. [in Russian]

22. Seniavskiy A. S. (2003). Urbanyzatsiya v Rossyy v XX veke: rol v ystorycheskom protsesse. [Urbanization in Russia in the 20th century: role in the historical process]. Moskva: Nauka, 258 p. [in Russian]
23. Seniavskiy. A. S. (2000). Urbanyzatsyonnyi perekhod Rossyy v XX veke kak sostavliaiushchaia modernyzatsyonnoho protsessa: uslovyia, realizatsiya, rezultaty. [Urbanization transition in Russia in the 20th century as a component of the modernization process: conditions, implementation, results]. Rossyia na rubezhe XIX – XX veka: Ohliadyvaias na vek mynuvshyi. Moskva: Nauka, pp. 216–237. [in Russian]
24. Tykheeva Yu. Ts. (2003). Chelovek v horodskom prostranstve (Fylosofsko-antropolohycheskye osnovanyia urbanolohyy). [Man in urban space (Philosophical and anthropological foundations of urbanology): dys. ... d-ra fylos. nauk: 09.00.13. Sankt-Peterburh, 335 p. [in Russian]

Стаття надійшла до редакції 05.01.2023
The article was received 5 January 2023